

Ruben Prstec

preddiplomski studij povijesti

preddiplomski studij anglistike

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tijelo i euharistijska pobožnost u propovijedima Ivana Belostenca

Sažetak:

Euharistijska pobožnost istovremeno je bila amblem i instrument političke legitimacije habsburške dinastije u ranom novom vijeku. Istovremeno, sakrament euharistije održavao je autoritet katoličkog klera; kler je bio jedini stalež s pravom da posveti hostiju i učini je djelotvornom u procesu spase-nja duše, a blagovanje hostije služilo je kao podsjetnik na pojedinčev položaj u društvu. Deset propovijedi o euharistiji Ivana Belostenca dio su diskursa dominantne vjerske politike hrvatskih staleža ranoga novog vijeka, koja je u skladu s vjersko-političkom ideologijom habsburških središnjih vlasti. Propovijedi se bave legitimiranjem, objašnjavanjem i dočaravanjem sakramenta euharistije. U Belostenčevoj se posttridentskoj teologiji u tijelo upisuju razna teološka značenja, kako u ljudsko (grešno, iskvareno, bolesno) tako i u Kristovo tijelo (sveto i bezgrešno). Kako bi legitimirao svoje teološke stavove, Belostenec se koristi raznim prisposobama te tumači prikladne biblijske navode. Hostija je Tijelo Kristovo - način na koji to Belostenec razlaže i prisposobe koje pritom koristi pružaju uvid u barokno viđenje tijela i emocija te ulogu euharistijske pobožnosti u ranonovovjekovnoj habsburškoj Europi.

Ključne riječi: euharistijska pobožnost, Tijelo Kristovo, Ivan Belostenec

Već od 1530-ih Habsburgovci i Katolička Crkva bili su saveznici u borbi protiv protestanata.² Habsburgovci su kreirali autolegitimacijsku ideologiju o sebi kao „katoličkoj dinastiji *par excellence*“;³ pobožnost je u njihovu političkom imaginariju predstavljala korijen njihove moći, a Tijelo Kristovo bilo je jedan od stupova habsburške vjersko-političke ideologije. To je uvelike utjecalo na popularizaciju euharistijske pobožnosti u ranonovovjekovnoj habsburškoj Europi.⁴ Tako je Ferdinand III. jednom prilikom kleknuo na ulici pred sakramentom euharistije, u prisutnosti cijelog dvora. Često bi klečao satima u molitvi pred sakramentom Tijela Kristova na oltaru, kao što su to također činili Ferdinand II. i Leopold I.⁵ Vjera u djelotvornost i moć sakramenta euharistije bila je okosnica habsburške barokne pobožnosti. U prilog tome, Tridentskim koncilom utvrđena je dogma da je sakrament Tijela Kristova ono čime se vjernik oslobađa od grijeha. Zajedno s ovom formulacijom doktrine o Kristovu sakramentalnom tijelu potvrđena su isključiva prava Crkve da posvećuje Tijelo Kristovo i daje ga vjernicima.⁶

Ivan Belostenec jedan je od najvažnijih hrvatskih pisaca 17. stoljeća. Rođen je 1593. ili 1594., vjerojatno u Varaždinu. Stupio je u pavlinski red 1616., a studirao filozofiju u Beču i teologiju u Rimu. Postao je prior pavlin-

¹ Ovaj rad izvorno je prezentiran na skupu Tijelo i emocije koji je održan 20. travnja 2023. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

² U 16. i 17. stoljeću Habsburgovci su se oslanjali na isusovce i papinske nuncije u oblikovanju i provođenju vjersko-političkih strategija, a Rim je zauzvrat očekivao njihovu potporu u vraćanju posjeda i imanja te političkih i duhovnih pozicija u Europi. Vidi Nataša Štefanec, „Vjerska politika u habsburškim zemljama u srednjoj Europi (od 20-ih godina 16.st. do 30-ih godina 17.st.)“ u: *Tridentska Baština: katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama*, ur. Romana Horvat (Zagreb: Matica hrvatska, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu i Filozofski fakultet družbe Isusove u Zagrebu, 2016), 51.

³ Samim time, odnos Habsburgovaca s tijelom Kristovim bio je znatno naglašen, a takva ideologija dosegla je vrhunac u baroknom razdoblju. U to vrijeme, sakrament euharistije bio je toliko važan za habsburšku vladarsku dinastiju da je francuski autor u Beču napisao: „Austrija je u biti euharistijska država“. Vidi Anna Coreth, *Pietas Austriaca*, prev. William D. Bowman i Anna Maria Leitgeb (West Lafayette: Purdue University Press, 2016), 16.

⁴ Ovu je temu Anna Coreth elaborirala 1959. u svojem djelu *Pietas Austriaca* koje je nakon toga korišteno kao polazište za mnoga istraživanja ranonovovjekovne intelektualne i vjerske povijesti. Međutim, *Pietas Austriaca* odnosno *Pietas Habsburgica* se kao koncept sve više odvajaju od *Pietas Hungarica* ili *Bohemica*, stvarajući tako decentraliziranu viziju trenda barokne odnosno protureformacijske pobožnosti u habsburškoj Europi. Vidi Marie-Elizabeth Ducreux, „Emperors, Kingdoms, Territories: Multiple Versions of the ‘Pietas Austriaca’?“ *The Catholic Historical Review* 2/97 (2011): 276-281.

⁵ Coreth, *Pietas Austriaca*, 16-18.

⁶ Još od kasnog srednjeg vijeka euharistijska pobožnost dobiva na značenju i postaje instrument afirmacije klera. Tako Sarah Beckwith Kristovo tijelo opisuje kao arenu u kojoj se oblikuje identitet i podsjeća na pojedinčev društveni položaj. Vidi Sarah Beckwith, *Christ's Body: Identity, Culture and Society in Late Medieval Writings* (London, New York: Routledge, 1993).

skog samostana u Lepoglavi 1627. godine. Kasnije je obavljao dužnost priora u više različitih samostana, kao i administratora provincije Istre (1644-1647) te vikara Istre (1647. - 1652.) i Lepoglave (1652. -1654.). Obilazio je Hrvatsku proučavajući jezik i različita narječja. Njegov latinsko-hrvatski rječnik *Gazophylacium* najopsežnije je hrvatsko leksikografsko djelo 17. stoljeća i prvi rječnik koji obuhvaća sva tri hrvatska narječja, dok su njegove propovijedi pisane spojem svih triju narječja.⁷ Alojz Jembrih u pogovoru Belostenčevim propovijedima navodi kako je autor svojih deset propovijedi o euharistiji „sastavljao postupno tijekom deset godina, od 1662 do 1671., svake godine po jednu, da bi ih objedinjene dao tiskati 1672”.⁸ László Hadrovics pronašao je primjerak Belostenčevih propovijedi u Budimpešti te ga je objavio 1939., a Josip Vončina piše da je Vatroslav Frkin našao potpun primjerak Belostenčevih propovijedi u 80-im godinama 20. stoljeća.⁹ Izvor je priredio Alojz Jembrih te je objavljen 2005. pod imenom *Najstarije hrvatske tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca (1672)*.

Belostenčevih deset propovijedi o euharistiji dio su diskursa barokne pobožnosti.¹⁰ Da nisu, ne bi bile tiskane, a Belostenec zasigurno ne bi dospio na položaj glavara lepoglavskog pavlinskog samostana 1627. godine. Belostenec svojim propovijedima želi prikazati Hrvate kao pobožne katolike, odane Crkvi i habsburškoj dinastiji, jer u vrijeme katoličke obnove hrvatski staleži temelje svoju politiku prema Habsburgovcima na vjerskoj ortodoksiji (za razliku od Ugara) kako bi se prikazali boljim i pouzdanijim političkim partnerima od ugarskih staleža koji koketiraju s protestantizmom.

Vrlo česta tema Belostenčevih propovijedi je tijelo, i to kako ono ljudsko, tako i božansko. I u ljudsko i u božansko tijelo Belostenec upisuje teološka značenja, međusobno ih uspoređuje i prikazuje njihovu prirodu. Moglo bi se zaključiti da Belostenec u svojim propovijedima često tematizira sakrament euharistije zato što je on s jedne strane važan dio reformnokatoličke teologije, a s druge uvelike korespondira s temeljnim postulatima habsburške barokne pobožnosti. Cilj ovog rada je dvojak; prikazati na koje načine Belostenec prikazuje i tumači tijelo u svojim propovijedima te povezati njegove propovijedi s habsburškom euharistijskom pobožnošću.¹¹

⁷ Vidi natuknice o Ivanu Belostencu: *Hrvatska enciklopedija - mrežno izdanje*, s. v. „Belostenec, Ivan,” <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6793> (posjet 14. 7. 2023); *Hrvatski biografski leksikon - mrežno izdanje*, s. v. „BELOSTENEC, Ivan,” <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1663> (posjet 14. 7. 2023). Pitanjem Belostenčeva podrijetla bavi se Josip Vončina. Josip Vončina, „Belostenčevo podrijetlo,” *Filologija* 17 (1989): 121-136.

⁸ Alojz Jembrih, „Pogovor,” u *Najstarije hrvatske tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca (1672)*, ur. Alojz Jembrih (Zagreb: Glas Koncila; Ozalj: Ogranak Matice hrvatske: Rkt. župa sv. Vida, 2005), 89.

⁹ Vončina, „Belostenčevo podrijetlo,” 124.

¹⁰ O važnosti i vidljivosti tih elemenata na strukturalno-kompozicijskoj razini Belostenčevih propovijedi podrobnije piše Franjo Pajur, vidi: Franjo Pajur, „The Early Baroque ‘Prodečtva’ (Sermon) of Pater Belostenec,” *Kaj* 1-2(314/315)/45(220) (2012): 41-59.

¹¹ Citati iz Belostenčevog djela u ovom su radu navodeni bez isticanja naglasaka na riječima radi praktičnosti i lakše čitljivosti.

Belostenec započinje djelo kratkim uvodom *Na Telovo*, koji sažima svrhu djela:

„Vu ono vreme reče Ježuš vnožine židovskoj. Telo moje uistinu jest jestvina¹² i krv moja zaistinu jest pitvina. Koji je telo moje i pije krv moju, vu mene prebiva i ja vu nem; kako je mene poslal živuči otac i ja živem zaradi otca: i koji je mene on hoče živeti zavol mene. Ovo je kruh, koji je iz neba dole stupil. Ne kako jeli su otci vaši manu i umrli su: koji je kruh ov, živeti hoče u veke.”¹³

Formulirajući svoju euharistijsku teologiju, Belostenec se oslanja na Isusove riječi u Novom zavjetu kao na okosnicu svoje teološke misli. Često se poziva i na Stari zavjet kao na potporu svojim tezama - već se u uvodu u prvoj propovijedi spominje starozavjetna mana, čiju ću ulogu u djelu podrobnije analizirati kasnije. Na više mjesta Belostenec kombinira tekstove dvaju Zavjeta, u svrhu usporedbe zamjenjujući starozavjetne pojmove onima iz novozavjetnog, odnosno kršćanskog diskursa.¹⁴ Tako se prema Belostencu u suprotnosti s plodom sa stabla spoznaje dobra i zla, koji je u svijet doveo zlo i smrt, nalazi upravo Tijelo Kristovo, koje je u svijet doveo život.¹⁵ Belostenec se poziva i na Tridentsko vjeronanje (iako nešto rjeđe) te sukladno njemu piše: „Presveti šakramentum tela Krištuševoga je likarija i vračtvo, s kojim se oslobajamo od krivne i grehov.”¹⁶

Belostenec naglašava kako je sakrament punopravan jedino onda kad hostiju posvećuje katolički svećenik. Pelde, odnosno primjere (*exempla*) koje navodi, često potkrepljuje navodima crkvenih otaca, kojima afirmira svoju teologiju. Među njima su Bernard iz Clairvoux, Ivan Zlatousti, Augustin, Dominik, Cezarije iz Arlesa i drugi.¹⁷ Tako donosi priču Cezarija iz Arlesa o ženi koja je živjela na jednom komadu posvećene hostije tjedno, a da nikad nije bila gladna, sve dok joj svećenik nije dao neposvećenu hostiju, na što je žena odmah ogladnjela. U istoj priči nešto kasnije joj se ukazao i sâm Krist, kao božanska potvrda svetosti primljenog sakramenta. Belostenec nadalje tvrdi kako je našao „hištorijah fratrov svetoga Dominika”, gdje se nalazi iskaz o Imeldi iz Bononije.

¹² U originalu, Belostenec ovdje koristi riječ vino umjesto jestvina. Međutim, u izdanju iz 2005. prevoditelj u fusnoti naglašava: „vino ovdje očita je pogriješka umjesto *jestvina*”. Vidi: Ivan Belostenec, „Svete propovijedi za svetkovinu Tijelova: napisane hrvatskim jezikom i objelodanjene trudom poštovanoga velečasnoga oca i brata Ivana Bilostinca, reda sv. Pavla prvog pustinjaka, Istarske i Vinodolske provincije dvaput zaslužnoga provincijala,” u *Najstarije hrvatske tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca (1672)*, ur. Alojz Jembrih (Zagreb: Glas Koncila; Ozalj: Ogranak Matice hrvatske: Rkt. župa sv. Vida, 2005), 15.

¹³ Belostenec, „Svete propovijedi,” 15.; vidi Iv. 6:51-58; detaljnije o fenomenu sakramenta euharistije vidi npr. Jonathan Bishop, *Some Bodies: Eucharist and Its Implications* (Macon: Mercer University Press, 1992).

¹⁴ Tako koristi Izreke 31:14, gdje kruh dolazi na lađi trgovca izdaleka. Kaže kako trgovac predstavlja Isusa, lađa Crkvu, a kruh predstavlja sveti sakrament koji je došao “izdaleka”, odnosno iz trećeg neba. Vidi Belostenec, „Svete propovijedi,” 78, 81.; Izreke 31:41; Post. 3:17-19.

¹⁵ Belostenec, „Svete propovijedi,” 81.

¹⁶ Ibid. 26.

¹⁷ Ibid. 21; 26-28.

Belostenec piše da je, prema tom iskazu, jednom prilikom kad je Imelda sa samo jedanaest godina htjela blagovati hostiju te je bila odbijena, „presveta hostija sama iz oltara izide i onako po zraku pojde, što su vsi vidli, i sta zvrhu glave [stane navrh glave] malahne Imelde”.¹⁸ Belostenec navodi i priču o redovniku koji je opsjednutom čovjeku dao neposvećenu hostiju, na što je opsjednuti raskinuo hostiju zubima govoreći: „Neću van iziti zaradi ovoga kruha neposvećenoga”. Tako Belostenec u više navrata naglašava kako sakrament Tijela Kristovog nema nikakav učinak osim ako ga ne posveti član katoličkog klera.¹⁹

Belostenec je svjestan problema koji se javlja prilikom predočavanja simbolike sakramenta euharistije laičkom čitateljstvu. Dapače, on naziva euharistiju „tajnom ili šakramentom čudnim”.²⁰ Stoga ističe da je ono što se o Tijelu ne može shvatiti rastumačila upravo “sveta mati cirkva katoličanska.” Ovaj oltarski sakrament, tvrdi Belostenec, može se razumjeti samo pomoću Kristove ljubljene zaručnice, (Katoličke) Crkve, kao što su Filistejci u knjizi o Sucima samo od Samsonove zaručnice mogli saznati rješenje Samsonove zagonetke.²¹ Dapače, svaka prisposoba i usporedba koju Belostenec donosi u svojim propovijedima sadržava referencu na Katoličku Crkvu koja poput natpisa sitnim slovima upozorava da sakrament djeluje samo pod njezinim pokroviteljstvom.²² Blagujući hostiju, vjernik postaje dionikom Kristova božanstva kao i njegove ljudskosti - ali samo ako se blagovanje vrši pravilno, ako je hostija posvećena i ako „majka” Katolička Crkva bdije nad dijeljenjem sakramenta.

Najveći od svih sakramenata

„Ar je zaradi i vole toga človeka... ulizal je (Krist) u vurtobu prečiste i preslavne Device Marije, hodil je i trudil se je po zemli, dopustil si je dobrovolno dati 6666 vudarcev, krv je proliljal, ruke mile i noge presvete nemilemi čavli pribiti, prsi preslavne jadovitum i čemernum sulicum probiti i otvoriti. A napokonac konca daruval je (Krist) tomu človeku telo i krv, srdačce i dušu svoju i učinil je da budemo mi jedno telo s negovim telom.”²³

U ovom dijelu prve propovijedi Belostenec daje kratak sažetak Kristova života. Poredak Kristovih patnji i darova u ovom dijelu teksta nije slučajna - sakrament euharistije ustanovljen je prije samog raspeća, na Posljednjoj večeri,²⁴ no u Belostenčevom tekstu on se spominje *nakon* muke Kristove. Iz toga jasno proizlazi kako je sakrament euharistije ono što Belostenec predstavlja kao najuzvišeniji dar koji je Krist ostavio, čak i iznad vlastite smrti na križu i uskrsnuća. Budući da tek nakon smrti na križu spominje stapanje vjernika s Kristovim tijelom, Belostenčevo tumačenje svetog euharistijskog sakramenta otkriva svoje barokno podrijetlo. Belostenec potiče barokno sagledavanje sakramenta Tijela. Premda bi se Belostenčeva teološka tumačenja u nekim

¹⁸ Ibid. 28.

¹⁹ Ibid. 30.

²⁰ Ibid. 60.

²¹ Ibid. 39.

²² Ibid. 38.

²³ Ibid. 17.

²⁴ Vidi Mat 26:17-19, Marko 14:12-25, Luka 22:7-38, 1. Kor. 11:23-25, KS.

drugim povijesnim razdobljima mogla smatrati gotovo bogohulnima, u 17. stoljeću su potpuno usklađena s posttridentskom vjerskom ortodoksijom i habsburškom političkom teologijom. To je evidentno i u jednoj od najbizarnijih usporedbi u djelu, gdje Belostenec uspoređuje Krista s pelikanom. Prema Belostencu, kad ženka pelikana vidi svoje mlade uginule u gnijezdu, ona „sama sebi klunom prsi probije i onako krv svoju zvrhu mladičev prolije, kojum oni oblejani on hip oživeju. Vekšu stanovito ljubav z nami učinil je premili pelikan, Ježuš”. U istoj usporedbi, Belostenec navodi kako je Krist „dal... sulicom preslavne prsi prebosti, ruke i noge prebiti nemilemi čavli, a to, da bi človeka mrtvoga oživel.” Belostenec se tako i u ovoj usporedbi referira na tijelo te tumači sakaćenje Kristova tijela kao izraz Kristove ljubavi za čovječanstvo. Međutim, kao i u prijašnjem primjeru, Belostenec završava usporedbu: “Pače ne beše mu ta zadosta ljubav... nego tu istu krv i telo svoje u svetom šakramentu oltarskom pod obličajem hoštije i vina... ostavi”.²⁵ Pored svetog, ali propadljivog Kristovog tijela koje je visjelo na križu, za Belostenca je najvažnije sveto Kristovo tijelo koje se nalazi u sakramentu euharistije.²⁶ Tim sakramentom “ni samo z dušom dapače i s telom je se priklopil i prikelil tako rekuči k našemu telu i duši”.²⁷ Ipak, koliko god je Belostencu važno veličanje sakramenta euharistije, “vnogo pobožneje je i sveteje nega u duše, srca i tela... bogobojazlivo prijematī.” Time se Belostenec iznova vraća na tijelo, stavljajući ga u središte svoje poruke: jedno se tijelo unosi u drugo radi spasenja duše; tijelo – kako Kristovo, tako i ljudsko – u Belostenčevoj je teologiji konačni katalizator Božjeg plana spasenja čovječanstva.²⁸

Belostenec citira Prvu knjigu o kraljevima te spominje ljubav između kralja Davida i Jonatana,²⁹ sina kralja Šaula, koju uspoređuje s Kristovom ljubavi prema čovjeku. Zajednički nazivnik ove usporedbe je tijelo – Jonatan iskazuje ljubav Davidu tako što je „lublenoga tovaruša i druga svojega, Davida, naga i gola... obukal.” Iskazivanjem ljubavi prema tijelu manifestira se kako „skelene ukub [slijepljene zajedno] behu duše njihove”. Isto tako, Krist je na konkretan način iskazao ljubav prema čovječanstvu poistovjetivši se s ljudskim tijelom, ponizivši se na razinu krhkog čovjeka. I dok je Jonatan „izvukal iz sebe svite svoje” – dao svoj oklop,³⁰ svoju sigurnost, iz ljubavi za drugoga – Krist je „ostavil (more se prilično reči), prelepe i presvetle one nebeske polače”, svoj vladarski komfor, kako bi pokazao ljubav prema čovjeku. Kristovu je poniznu odluku Belostenec dočarao primjerom Jonatanove i Davidove ljubavi: oni „jedan drugoga, kako sam sebe lublaše”.³¹ Kao u slučaju Davida i Jonatana, tvrdi autor, Krist svoju ljubav iskazuje dajući samog sebe za drugoga, no ovaj put u institucionalnom okviru Katoličke Crkve. Prikaz Davida i Jonatana kao

²⁵ Belostenec, „Svete propovijedi,” 20, 48.

²⁶ NB, ne radi se o dva različita tijela.

²⁷ Belostenec, „Svete propovijedi,” 17.

²⁸ Ibid. 80.

²⁹ Ljubav između Davida i Jonatana u Starom je zavjetu prikazana kao (samo i posve) prijateljska. Vidi: 1. Sam. 18: 1-4.

³⁰ Vidi 1. Sam. 18:4.

³¹ Belostenec, „Svete propovijedi,” 16.

primjera idealnog ljudskog odnosa vezan je uz 'najveću zapovijed'³² iz Matejeva evanđelja. U skladu s njom, tumači Belostenec, Krist ljubi čovjeka, a tijelo je medij kojim se ta ljubav prenosi s Boga na čovjeka i u kojem se manifestira.

Belostenec ovako citira propovijed svetog Bernarda: „Segurno moreš pristupiti k Bogu otcu, kad... mila majka Marija kaže dragomu sinku Ježuš prsi i dojke... a Ježuš preljubljeni kaže predragomu otcu bok i rane.“ Probijeni bok i smrtno rane dio su čovječjeg tijela koje je Krist preuzeo na sebe te konkretan *res, non verba* prikaz Kristove ljubavi prema čovjeku. Kristovo sveto tijelo, kojim se on zalaže za ljude pred Bogom Ocem, manifestira se u sakramentu euharistije i upravo zbog toga autor naglašava ulogu tog sakramenta u svakoj propovijedi.³³ Belostenec tvrdi da upravo zato što hostija označava pravo tijelo Kristovo koje vjernik blaguje, euharistija predstavlja najveći od svih sakramenata. U svrhu osnaživanja svoje argumentacije, Belostenec bilježi priču o prostitutki koja zaustavlja redovnika dok on šetajući nosi posvećenu hostiju. Na njezinu molitvu na koljenima pred hostijom, piše Belostenec, „odgovoril je Krištuš iz one svete hoštije“. Bludnica, koja doslovno prodaje svoje tijelo i prenosi tjelesne bolesti (kako doslovne tako i duhovne), biva izliječena svetim sakramentom Tijela Kristova.³⁴ Belostenčeva teološka logika nalaže da se u posvećenoj hostiji nalazi sâm Krist, te blagovanjem hostije vjernik postaje dionikom Kristova tijela. Po blagovanju hostije, Belostenec piše: „Ov Ježuš, sin Deve Marije, je kost od kosti moje i telo od tela mojega...“ Živi Krist je doslovno „pod obličjem kruha“ i nalazi se u potpunosti u svakoj mrvici hostije.³⁵

Budući da prema Belostenčevu mišljenju samo blagovanjem posvećene hostije, svetog Tijela Kristova, čovjek može osigurati ulazak u Kraljevstvo Nebesko, jasno je da je ljudsko tijelo samo po sebi profano, nedostojno vječnog života s Bogom. Odricanjem jednakosti s Bogom i uzimanjem ljudskog tijela na sebe Krist je zapravo ponižen. Ipak, Kristovo tijelo oduvijek je bilo sveto, rođeno iz djevičanske neoskvrnute utrobe, zahvaćeno Duhom Svetim, neuprljano grijehom.³⁶ Kristov primjer ljudskosti je, zapravo, svojevrstan oksimoron: Krist postaje savršenim čovjekom odričući se 'tjelesnih' potreba i želja karakterističnih za ljude.³⁷ U Belostenčevim propovijedima, prominentan je i motiv Kristove krvi - Krist ju je nesebično trošio radi čovjeka: bio je bičevan, morao nositi trnovitu krunu te je naposljetku bio razapet. Belostenec tvrdi da Krist i dan danas svojom krvlju škropi čovječanstvo s križa, čisteći ga od grijeha.

³² Mt. 34-40.

³³ Belostenec, "Svete propovijedi," 17.

³⁴ Ovdje bi se moglo nadodati da je djelotvornost euharistije povezana i sa stanjem bludničinog srca u trenutku molitve na koljenima pred redovnikom. U Belostenčevoj teologiji, ljudsko srce je kao posuda - ako je posvećeno Bogu, ono je kao cjelovita posuda koja uspješno zadržava tekućinu koja predstavlja djelotvornost sakramenta euharistije. Tijelo Kristovo je kao voda koja procuri kroz razbijenu posudu. Stoga, ako se kršćanin želi pravilno pričestiti, mora biti „posuda cela i čista, zaprta svetu a odprta samomu Bogu“. Ukoliko čovjek nije predan Bogu i čist od grijeha, njegovo je srce kao razbijena posuda kroz koju moć sakramenta procuri. Vidi: Ibid. 69.

³⁵ Ibid. 27.

³⁶ Ibid. 48.

³⁷ Ibid. 47.

Tijelo: nebeski i zemaljski kruh

„...poniznost predobroga Ježuša, jer kruh anđelski jel jest človek, a to jest, onu Reč, on kruh, i ono pitje vekovečno, s kojim su se hranili i pasli vsi anđeli nebeski sveti; on kruh, ono preslavno telo Ježuševo, koje je spodobno i jednako otcu Bogu, jel je i je človek. V kojem presvetom telu vse, što je goder mogal najleple, najbolje, najplemeniteje, najpoglaviteje, najvredneje i najfineje, to nam je u ovom svetom šakramentu dal i darual.”³⁸

Kao što je Panjur primijetio, „sva Belostenčeva prodečtva počinjū onim što se u antičkoj retorici nazivalo *initium exordiuma*”, u ovom slučaju perikopama, od kojih se svaka odnosi na Tijelo Kristovo, odnosno na njegov simbol, kruh.³⁹ Poveznica između Kristova tijela i kruha vrlo se često javlja u Belostenčevu djelu čineći temelj Belostenčeve euharistijske teologije.⁴⁰ Njome Belostenec dočarava mistični aspekt sakramenta euharistije kao i njegovu spasonosnu ulogu u životu kršćanina. Sakrament Tijela Kristova daje snagu kao što je kruh nebeski dao snagu Iliji da putuje 40 dana i noći do planine Horeb;⁴¹ on daje okrpju i vodi vjernika do spasenja. Kako je Izak u potpunosti blagoslovio Jakova dajući mu žito i vino,⁴² uspostavlja analogiju Belostenec, tako je Krist sakramentom kruha i vina u potpunosti blagoslovio vjernika. U prvoj propovijedi Belostenec na više mjesta konkretno navodi „šege, zakone, običaje i navade” naroda brončanog doba ističući da je kruh u antici bio središte sklapanja nagodbi. „Stari negdašni zakon” nalagao je „da kadagoder su pogodbu kakovu činili drečnu... kruh su vazimali.”⁴³ Belostenec također donosi priču o Suli navodeći:

„Kada bi počeli za stolom pri obedu kruh lamati ino rezati, krv je taki počela iz nega curkom teći, koje čudo zlamenuvaše, da se hoće vnogo krvi u Rimu po smutne, neskladu i nesložnustjum Šylle i Marina konsula učiniti i prolejati.”⁴⁴

Kao i u ovoj priči o diktatoru Suli, moglo bi se zaključiti da je ‘rezanje’, odnosno lomljenje kruha na Posljednjoj večeri, dovelo do mnogih muka i progona, kako onoga koji je razlomio kruh, tako i njegovih sljedbenika. Međutim, Belostenec kontrastira Kristovo tijelo kruhu iz kojeg je potekla krv za vrijeme Suline vladavine. Dok je krv koja je istjecala iz spomenutoga kruha navijestila nadolazeću patnju i bol u Rimu, „velike ljubavi i pomirenja je ov sveti šakramentum, kadi ukup Bog i človek goste se”. Kruh koji je razlomio Krist i koji predstavlja njegovo tijelo prema Belostenčevu tumačenju označava savez između Boga i čovjeka te sigurnost u vječni život u kojem nema prolijevanja krvi. Tako se naglasak premješta s krvoprolića koje je izazvala praksa lomljenja kruha - dakako, kao sinegdoha za sukob različitih konfesija - na onozemaljsku radost koju daje Kruh života, Krist, sakramentom tijela i krvi. Razlomljen kruh označava konačnu žrtvu Krista kao onoga čija krv treba poteći za spasenje vjernika.⁴⁵

³⁸ Ibid. 16.

³⁹ Pajur, „The Early Baroque „Prodečtva” (Sermon) of Pater Belostenec,” 47-48.

⁴⁰ Vidi Matej 26:26; Luka 22:19; Ivan 6:35; Ivan 6:32-35; Ivan 6:51; 1. Kor. 11:24.

⁴¹ Vidi 1. Kralj. 19.

⁴² Belostenec, „Svete propovijedi,” 68.; vidi Post 27.

⁴³ Ibid. 19.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

Belostenec postavlja pitanje: ako je kruh koji se blagovao tijekom posljednje večere simbol ljubavi i duhovnog sjedinjenja, čemu ga lomiti i razjediniti? Zašto je Krist razlomio kruh, za koji kaže „ovo je tijelo moje” - je li Kristovo tijelo podijeljeno? Čitanjem između redaka u Belostenčevu se tekstu može doći do različitih zaključaka, točnost kojih često nije moguće potvrditi jer Belostenec nije ostavio komentare na svoje propovijedi. Poruke koje on želi prenijeti svakako ovise o publici odnosno čitateljstvu i kontekstu njihova tumačenja. Problem razlomljenog kruha tako bi se mogao protumačiti na više načina. Belostenec tvrdi da se ništa nije razjedinilo lomljenjem kruha na Posljednjoj večeri jer je Krist u potpunosti prisutan u svakoj mrvici. Dakako da na taj način Belostenec uvjerava vjernike da je blagovanje posvećene hostije učinkovito u spasenju duše i da je Kristovo tijelo doista postojano. Međutim, Belostenec svakako implicira kako ono drugo tijelo Kristovo, pod čime podrazumijeva *Katoličku* Crkvu, nije izgubilo na autoritetu samo zbog postojanja više konfesija, turbone političke situacije od prve polovice 16. stoljeća i užasnog Tridesetogodišnjeg rata koji je još uvijek bio vrlo stvaran u umovima čitatelja. Time teološkoj slici Tijela Kristova Belostenec pridodaje i onu vjersko-političku, baroknu.

Mana je također prominentan element Belostenčevih usporedbi. Mana, kao nebeski kruh,⁴⁶ uspoređuje se s Kristom koji je također nebeski kruh. Ona je okrpja izraelskom narodu tijekom četrdeset godina lutanja pustinjom pod Mojsijevim vodstvom. Ona je nadnaravan fenomen koji odgovara na njihove potrebe, specifičan za razdoblje nakon egipatskog ropstva a prije dolaska u obećani Kanaan. Prema Belostenčevu teološkom tumačenju, mana je starozavjetnim Izraelcima ono što je Kristovo tijelo kršćanima. I mana i Krist svojevrsan su kruh, neophodna namirnica za život, prva za tjelesni, a potonja za duhovni. Kako je mana, hrana nebeska, sadržana u kovčegu Saveza,⁴⁷ tako je Tijelo Kristovo, također nebesko, sadržano u hostiji.⁴⁸ Ako je kovčeg Saveza mogao zadržati rijeku Jordan dok je preko korita prelazilo izraelsko ljudstvo,⁴⁹ „zašto ne bi bole ov sveti šakramentom tela Krištuševa... vse hudo i zalo srca našega... suzdržal, pače i zevsema zatrl?” Nadalje, piše Belostenec, ako je Mojsijev štap činio razna čuda, zašto ne bi sakrament euharistije „vekša i čudneja... (čuda) činil?” Belostenec također ističe da se, jednako kao što se mana davala samo u pustinji, i sakrament euharistije daje samo u pustinji svijeta. Po ulasku u raj sakrament tijela Kristova neće biti potreban vjerniku jer će gledati Boga u lice, odnosno sakrament neće više biti sakrit pod obličjem kruha i vina.⁵⁰ Ipak, Belostenec shvaća posvećeno Kristovo tijelo kao mnogo veći dar čovječanstvu od mane: po njemu ljudi žive duhovno, a ne samo tjelesno; oni koji su jeli manu pomrli su, no onaj koji dostojno jede tijelo Kristovo, živjet će u vijekove vjekova. Belostenec podsjeća kako je mana padala noću te nitko nikad nije čuo kako pada. On tumači noć simbolički, kao vjeru koja

⁴⁶ Vidi Izl. 16:1-36, Brojevi 11:1-9.

⁴⁷ Vidi Heb. 9:4.

⁴⁸ Belostenec, „Svete propovijedi,” 74.

⁴⁹ Vidi Jošua 3.

⁵⁰ Belostenec, „Svete propovijedi,” 80.

je potrebna kako bi kršćanin prihvatio da se nevideni Krist doista nalazi u hostiji. Sakrament euharistije je sakrament pomirenja između Boga i čovjeka: „čovjek Boga pod obličjem kruha je i Bog se s človekom miri, pogaja.” Bog je, kao onaj koji ne može biti u prisustvu grijeha, izmiren s čovjekom kroz hostiju, jer vjernik blagovanjem tijela Kristova postaje jedno sa svetim Tijelom. Iz tog razloga Belostenec u svojoj prvoj propovijedi moli neka se Kristovo tijelo dotakne njegova tijela, i usne Kristove usana njegovih.⁵¹

Tijelo i običaji starih naroda

Spominjući običaje uzimanja kruha u znak sklapanja nagodbi, Belostenec navodi zapis Tita Livija o pomirenju između Rimljana i Albanaca, gdje je u znak pomirbe tele bilo rasječeno napola te su vođe dviju civilizacija hodali između rasječenog teleta. Tada su prisegnuli da se onoga tko prekrši savez ima rasjeci napola na jednak način. Belostenec navodi kako je to i starozavjetna, božanska praksa: „živina je takaj klana i na dvoje rasečena ino razdelena, ter krvjum onum je zemla poškroplena i onako je bog posred prošal”. Belostenec uspostavlja fascinantnu paralelu ističući kako je Juda prekršio svoj dio saveza između Boga i čovjeka izdajući Isusa, pa se potom, sukladno odredbama sklopljenog saveza, prema Djelima Apostolskim objesio te fizički raspuknuo napola.⁵² S druge strane, navodi Belostenec, Krist svoj dio saveza sa čovječanstvom nikad nije prekršio. Kao svjedočanstvo toga čina, Kristovo je tijelo, kao simbol Božje vjernosti i opreka Judinu raspolovljenom tijelu, na križu ostalo sjedinjeno. Prema evanđeljima, nijedna se Kristova kost nije slomila za vrijeme pasije, niti su mu vojnici slomili goljeni kao dvojici razbojnika na križu.⁵³ Time je Kristovo božanstvo ostalo sjedinjeno i fizički i duhovno.⁵⁴

Belostenec spominje „Škite, koji se od Herkulešovoga sina tako imenuju”, narode „staroga vremena” te opisuje kako bi u znak pomirenja ili sklapanja nagodbi oni međusobno otvarali žile i pili krv jedni drugima. On apostrofira i običaje da se u znak očuvanja nagodbi rezalo vlastite žile, krvlju punilo pehare te davalo drugome da pije.⁵⁵ „Škiti” su prikazani kao ljudi „mej kojima prebivaju Arimašpi, koji samo jedno oko nasrid čela imaju” - autor ih opisuje kao mitska stvorenja izobličjenih tijela; više kao čudovišta nego ljude. Njihove prakse su, prikladno njihovu izgledu, Belostencu odbojne i perverzne, ali čak i u svojoj izobličjenosti one služe kao naopaka slika sakramenta koji je Krist ostavio čovjeku. Očekivalo bi se da Belostenec osuđuje ovakve nekršćanske prakse, no umjesto toga, on osuđuje samo ljude zbog njihova poganstva, nazivajući ih gnjusnima,⁵⁶ ali nigdje izričito ne osuđuje praksu ispijanja tuđe krvi u znak pomirenja. To ne čudi jer Belostenec vjeruje da i sâm održava sličnu praksu - da doslovno blaguje tijelo i krv Kristovu. Ovakav intiman odnos s

⁵¹ Ibid. 17.

⁵² Dj. 1:18.

⁵³ Vidi Iv. 19:32.

⁵⁴ Belostenec, „Svete propovijedi,“ 19.; vidi Gen. 15:11., Jer. 34:18.

⁵⁵ Ibid. 19.

⁵⁶ Ibid.

tijelom Kristovim, koji podrazumijeva veliku dozu strahopoštovanja, karakterističan je za baroknu euharistijsku pobožnost. Belostenec tako uspostavlja kontinuitet između svoga doba i helenističkih i novozavjetnih vremena koje povezuje (ponovno) iskazivanje štovanja prema tijelu. Slijedom toga bi se moglo zaključiti da Belostenec ne legitimira svoju teologiju običajima drevnih naroda, nego se na njih poziva kako bi dao racionalno i povijesno utemeljenje sakramentu euharistije. Ističući da su pretkršćanske prakse bile primitivne, Belostenec nastoji naglasiti napredak koje je katoličanstvo postiglo glede simboličkog shvaćanja saveza, žrtve te funkcije (Kristova) tijela i krvi.

Tko god nedostojno jede...

Konačno, za vjernika koji bi prkosio suverenitetu Crkve (i time, vladara) Belostenec jasno navodi osudu: takav nije dostojan blagovati Tijelo Kristovo. Onaj koji nečisto uzima sakrament Tijela jednak je Izraelcima Mojsijeve generacije. Oni su, prema knjizi Izlaska, po izlasku iz Egipta licemjerno žalili za tobožnjim blagodatima koje su uživali u egipatskom ropstvu, koje Belostenec naziva nečistim i ružnim tjelesnim nasladostima na koje su navikli i koje ne žele ostaviti. Ovime se ljudsko tijelo prikazuje kao prljavo, u opreci sa svetim tijelom Kristovim.⁵⁷ Belostenec ističe Judu Iskariotskog kao čovjeka koji je nedostojno blagovao kruh i pio iz kaleža tijekom Posljednje večere, a u kojega je potom ušao „Šatan”.⁵⁸ Drugim riječima, onaj koji blaguje hostiju, a ne pokorava se Katoličkoj Crkvi, izdajica je Boga; takav krši sveti mir između Boga i čovjeka sklopljen po osobi Isusa Krista. Belostenec tvrdi da, kao u slučaju Jude, davao ulazi u svakoga koji nedostojno jede i pije, te takav duhovno nasljeđuje Judu.⁵⁹ Začarani krug koji stvara ovakva teološka formulacija⁶⁰ predstavlja ultimaturno vjerniku koji sumnja. On se može opovrgnuti samo drugačijim tumačenjem biblijskih stihova, povijesti i vjere, što druge konfesije, naravno, i prakticiraju.

Zaključak

Objašnjavajući tajnu Tijela Kristova, uspoređujući ljudsko i Kristovo tijelo, te pozivajući se na crkvenu tradiciju i pelde, Belostenec umješno navodi čitatelja na prihvaćanje njegovih teoloških stavova. Među čitateljima on izaziva vjersku sigurnost i povjerenje – blagovanje istinskog tijela Božjeg nije nemoguće,

⁵⁷ Ibid. 73.

⁵⁸ Ibid. 24.

⁵⁹ 1. Kor 11:29: „Tko god nedostojno jede ovaj kruh ili nedostojno pije ovaj kalež Gospodnji, bit će odgovoran za tijelo i krv Gospodnju. Neka svatko ispita samoga sebe te onda jede od kruha i pije iz kaleža, jer tko jede i pije, osudu svoju jede i pije ako u tome ne razabire Tijelo.”

⁶⁰ Prema ovakvoj Belostenčevoj formulaciji, vjernik koji u hostiji ne razabire Tijelo, ne može se spasiti i “osudu svoju jede i pije”. No da bi hostija uopće bila djelotvorna, tvrdi Belostenec, treba je posvetiti katolički svećenik. Ako bi se vjernik pobunio protiv svećenstva ili promijenio konfesiju, nedostojno je blagovao hostiju te je odgovoran za tijelo i krv Gospodnju - izdao je Krista. NB. Belostenec nipošto nije izumitelj ovakve formulacije, no njegovo je djelo zanimljiv primjer njezine uporabe.

a razlomljen kruh ne znači da je Kristovo tijelo razlomljeno. Time se blagovanje hostije doista uzdiže na najvišu razinu: ono spašava čovjeka od vječne propasti, čisti tijelo čovjekovo i stapa ga s tijelom Kristovim. S druge strane, ono afirmira kler i Katoličku Crkvu pod prijetnjom vječne smrti. Zagovarajući intiman odnos sa sakramentom euharistije i postavljajući ga na razinu sakramenta spasenja duše, Belostenec legitimira habsburški stil euharistijske pobožnosti. Njegove propovijedi tako ostaju bogat izvor za razumijevanje katoličke misli u ranonovovjekovnoj baroknoj Europi, ali i služe kao vrijedan uvid u logiku vjerske politike hrvatskih staleža.

Bibliografija

Izvori

Belostenec, Ivan. „Svete propovijedi za svetkovinu Tijelova: napisane hrvatskim jezikom i objelodanjene trudom poštovanoga velečasnoga oca i brata Ivana Bilostinca, reda sv. Pavla prvog pustinjaka, Istarske i Vinodolske provincije dvaput za služnoga provincijala” u *Najstarije hrvatske tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca (1672)*, ur. Alojz Jembrih, 15-74. Zagreb: Glas Koncila; Ozalj: Ogranak Matice hrvatske: Rkt. župa sv. Vida, 2005.

Literatura

Beckwith, Sarah. *Christ's body: identity, culture and society in late medieval writings*. London, New York: Routledge, 2005.

Biblija. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997.

Bishop, Jonathan. *Some Bodies: Eucharist and Its Implications*. Macon: Mercer University Press, 1992.

Blažević, Zrinka. „Historijska istraživanja reformacije u hrvatskom kontekstu: mogućnosti i perspektive” u: *Prevođenje povijesti*, 113-126. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Coreth, Anna. *Pietas austriaca*. Preveli William D. Bowman i Anna Maria Leitgeb. West Lafayette: Purdue University Press, 2004.

Ducreux, Marie-Elizabeth. „Emperors, Kingdoms, Territories: Multiple Versions of the ‘Pietas Austriaca?’” *The Catholic Historical Review* 2/97 (2011): 276–304

Hrvatska enciklopedija - mrežno izdanje, s. v. „Belostenec, Ivan.” <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6793> (posjet 14. 7. 2023.)

Hrvatski biografski leksikon - mrežno izdanje, s. v. „BELOSTENEC, Ivan.” <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1663> (posjet 14. 7. 2023.)

Jembrih, Alojz. „Pogovor.” U *Najstarije hrvatske tijelovske propovijedi Ivana Bilostinca (1672)*, ur. Alojz Jembrih, 83-94. Zagreb: Glas Koncila; Ozalj: Ogranak Matice hrvatske: Rkt. župa sv. Vida, 2005.

Pajur, Franjo. „The Early Baroque ‘Prodečtva’ (Sermon) of Pater Belostenec.” *Kaj* 1-2 (314-315)/45(220) (2012): 41-59.

Štefanec, Nataša. „Vjerska politika u habsburškim zemljama u srednjoj Europi (od 20-ih godina 16.st. do 30-ih godina 17.st.)” U *Tridentska baština: katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama: zbornik radova*, ur. Romana Horvat, 43 - 64. Zagreb: Matica hrvatska, Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu i Filozofski fakultet družbe Isusove u Zagrebu, 2016.

Vončina, Josip. „Belostenčevo podrijetlo.” *Filologija* 17 (1989): 121-136.

The Body and Eucharistic Piety in Sermons of Ivan Belostenec

Abstract:

Eucharistic piety was both an emblem and an instrument of political legitimizing of the Habsburg dynasty in the Early Modern age. Simultaneously, the sacrament of the Eucharist upheld the authority of the Catholic clergy. Clergy was the only class with the right to consecrate the Host and make it effective in the process of salvation of the soul, and receiving the Host served as a reminder of the individual's position in society. Ivan Belostenec' ten sermons

on the Eucharist are a part of the Habsburg central government's dominant religiopolitical ideology discourse. The sermons deal with legitimizing, explaining and illustrating the sacrament of the Eucharist. In Belostenec's post-Trent theology, various theological meanings are inscribed into the body; as into the sinful, rotten and ill human body, so into Christ's holy and sinless body. In order to legitimize his theological position, Belostenec makes use of various parables and interprets the appropriate Biblical accounts. The Host is the Body of Christ - the way in which Belostenec lays this out and the parables he uses provide insight into the baroque perspective on the body and emotion, as well as on the role of eucharistic piety in Early Modern Habsburg Europe.

Keywords: eucharistic piety, Body of Christ, Ivan Belostenec

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 18 2023.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XVIII, broj 18, 2023.

Glavni i odgovorni urednik
Marko Zidarić

Zamjenica glavnog urednika
Ivana Đorđić

Uredništvo
Filip Bačurin
Marija Biščan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Antonija Lapaš
Ivan Mrnarević
Tijana Vokal
Marko Zidarić

Urednici pripravnici
Klara Miholić
Marko Perišić
Ruben Prstec

Redakcija
Filip Bačurin
Marija Biščan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Antonija Lapaš
Klara Miholić
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Ruben Prstec
Tijana Vokal
Marko Zidarić

Tajnica Uredništva
Marija Biščan

Recenzenti

dr. sc. Nikola Anušić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Lovorka Čoralić
akademkinja Nella Lonza
dr. sc. Kosana Jovanović
dr. sc. Jasmina Osterman

Lektura za hrvatski jezik

Iva Antičević
Tina Čatlaić
Mislav Graonić
Nikolina Peškura
Karla Rašić
Josipa Skenderović
Jakov Zidarić

Lektura za engleski jezik

Tina Čatlaić

Prijevod s francuskog jezika

Klara Miholić

Oblikovanje

design.inmedia@gmail.com

Izdavač

Odsjek za povijest Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tisak

Studio Moderna d.o.o., Zagreb

Naklada

Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te sredstvima koja je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>